

УДК 159.9.075

ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНЯ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСІЇ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ

Подкоритова Л.О., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

У статті представлено результати емпіричного дослідження рівня розвитку рефлексії у студентів – майбутніх фахівців соціономічної сфери. У дослідженні взяли участь студенти-психологи та студенти – соціальні педагоги. Виявлено, що досліджувані мають переважно середній і низький рівні рефлексії.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивність, фахівець, студент, соціономічна сфера, самосприйняття, квазірефлексія, інтроспекція, системна рефлексія.

В статье представлены результаты эмпирического исследования уровня развития рефлексии у студентов – будущих специалистов социономической сферы. В исследовании приняли участие студенты-психологи и студенты – социальные педагоги. Обнаружено, что у испытуемых в основном средний и низкий уровни рефлексии.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивность, специалист, студент, социономическая сфера, самовосприятие, квазирефлексия, интроспекция, системная рефлексия.

Podkorytova L.O. THE RESEARCH OF THE LEVEL OF SOCIONOMIC SPHERE FUTURE SPECIALISTS' REFLECTION

The results of empiric research of the level of reflection of students-future specialists of socioeconomic sphere are presented in the article. The students-psychologists and social pedagogues took part in the research. It has been found out that the level of reflection of investigated students is average and low.

Key words: reflection, reflectivity, specialist, student, socioeconomic sphere, self-perception, quasi-reflection, introspection, systemic reflection.

Постановка проблеми. Формування нової системи вищої професійної освіти передбачає втілення ідеї про освіту як становлення людської особистості. Така вища освіта спрямована не лише на набуття студентами знань, умінь і навичок, а й на допомогу в пошуку себе і свого життєвого призначення. Для цього необхідно допомогти студентів розвивати свою здатність до рефлексії.

Рефлексивний компонент є вкрай необхідним елементом у структурі професійних здібностей фахівців соціономічної сфери. Здатність до рефлексії є однією з провідних у структурі професійно значущих якостей, крім того, вона впливає на розвиток основних психолого-педагогічних здібностей в цілому.

Рефлексія допомагає студентам сформулювати одержувані результати, визначити цілі подальшої освіти і самоосвіти, здійснити належну самокорекцію й необхідний саморозвиток. Вона виступає не лише підсумком освіти і самоосвіти, а й початком для нової освітньої діяльності та постановки нових цілей.

На думку А. Карпова, рефлексія є найвищим, за ступенем інтегрованості, процесом, вона є одночасно і способом, і механізмом виходу системи психіки за особистісні межі, що детермінує пластичність й адаптивність особистості [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок в розуміння рефлексії внесли філософи та методологи Н. Алексеев, В. Зарецький, В. Ларцев, І. Ладенко, В. Лекторський, Г. Щедровицький; психологи К. Абульханова-Славська, Г. Андреева, А. Брушлинський, І. Васильєв, Л. Виготський, А. Карпов, Ю. Кулюткін, О. Лактіонов, О. Леонтєв, О. Матюшкін, С. Степанов, І. Семенов та ін. Значення рефлексії для навчальної діяльності в науковій літературі розглядали К. Вазіна, К. Дубовська, Г. Лісіна, Н. Отвагіна, Н. Поліванова, Г. Похмелкіна, В. Рубцов, А. Хуторський та ін.

Аналіз зарубіжної літератури з проблеми професійної рефлексії показує, що в цілому сучасні розробки стосуються механізмів функціонального навантаження рефлексії, виявлення її місця та ролі в різних сторонах педагогічної діяльності, пошуку оптимальних шляхів її цілеспрямованого розвитку (М. Ван Манен, К. Цейхнер, Д. Лістон, Т. Уайлдмен, Д. Найлз, К. Кларк, П. Петерсон, Ф. Фуллер) [1].

Проте, незважаючи на давнє обговорення категорії рефлексії у філософській та психолого-педагогічній літературі, спостерігається дефіцит науково-практичних знань про особливості та рівень розвитку рефлексії у сучасних, майбутніх і чинних фахівців соціономічної сфери.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в тому, щоб дослідити рівень рефлексії у студентів-психологів та студентів – соціальних педагогів як майбутніх фахівців соціономічної сфери. Припускалось, що досліджувані студенти мають середній рівень рефлексії.

Методи дослідження: аналіз, узагальнення, систематизація; тестові методики: опитувальник рефлексивності А. Карпова [4]; опитувальник «Диференціальний тип рефлексії» (Д. Леонтьєв) [6]; тест двадцяти тверджень на самоствалення (М. Кун, Т. Мак-Партланд) [2, с. 423–425; 3, с. 285–286]; методика дослідження самоствалення (С. Пантилеев) [7; 8].

Виклад основного матеріалу дослідження. Для дослідження рівня розвитку рефлексії студентів – майбутніх фахівців соціономічної сфери нами разом з Л. Сух була розроблена та реалізована програма експериментального дослідження рефлексії у студентів.

Дослідження проводилось у Хмельницькому національному університеті. У дослідженні взяли участь 63 студенти спеціальностей «Практична психологія» та «Соціальна педагогіка». Із них 8 навчаються на I курсі, 9 – на II, 22 – на III, 16 – на IV, 8 – на V.

Нижче подано результати дослідження за кожною методикою.

Опитувальник рефлексивності А. Карпова спрямований на визначення ступеня розвитку рефлексивності як особистісної властивості [4]. На думку автора методики, рефлексивність як психічна властивість є однією з основних граней тієї інтегративної психічної реальності, яка співвідноситься з рефлексією в цілому [4].

Результати, отримані за цією методикою, подані на рисунку 1.

Як можна побачити з рисунка 1, найнижчий рівень рефлексивності характерний для студентів першого та третього (64%) курсів. У них взагалі не виявлено досліджуваних з високим рівнем рефлексії. Проте визначено, що 62% студентів першого і 50% п'ятого мають низький рівень рефлексивності. Середній рівень рефлексивності найбільше виражений у студентів другого (50%) та четвертого (67%) курсів. Високий рівень спостерігається лише у 12% студентів другого та 13% – четвертого курсів.

У цілому за опитувальником рефлексивності А. Карпова у вибірці переважають середній і низький рівні рефлексивності.

Таким чином, особливо тривожними є результати студентів п'ятого курсу, при

тому, що це вже мають бути сформовані фахівці, готові приступати до виконання своїх професійних обов'язків. Однак такі результати можуть бути пов'язані і з тим, що дослідження проводилося під час сесії і пов'язаний нею стрес міг негативно позначитися на результатах дослідження. Негативний вплив на результати могла здійснити і криза випускника [5].

Опитувальник «Диференціальний тип рефлексії» (Д. Леонтьєв) був використаний з метою діагностування типу рефлексії як стійкої особистісної риси. Опитувальник дає можливість дослідити рівень розвитку інтроспекції, системної рефлексії та квазірефлексії:

– інтроспекція – пов'язана із зосередженістю на власному стані, власних переживаннях;

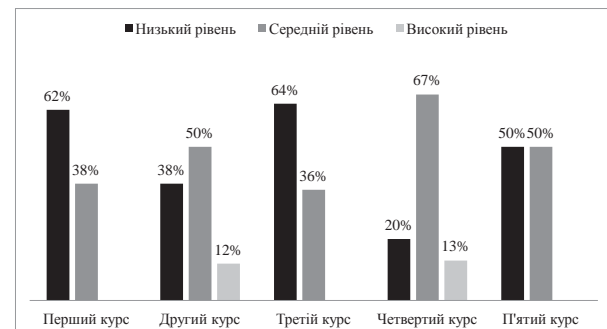
– системна рефлексія – пов'язана із самодистанціюванням і поглядом на себе з боку, що дає змогу охопити одночасно полюс суб'єкта і полюс об'єкта;

– квазірефлексія – спрямована на об'єкт, який не має відношення до актуальної життєвої ситуації і пов'язана з відривом від актуальної ситуації буття в світі [6].

Отримані результати за методикою подано у таблиці 1.

Як видно з таблиці 1, у студентів першого курсу переважає високий рівень системної рефлексії. Це свідчить про те, що у студентів добре розвинене і та погляд на себе з боку. Інтроспекція перебуває на середньому рівні (у 76% досліджуваних), квазірефлексія також знаходиться на середньому рівні (62% досліджуваних). Виявлено 12% досліджуваних з низьким рівнем інтроспекції.

У студентів другого курсу також переважає високий рівень системної рефлексії (88% досліджуваних) та квазірефлексії (66% досліджуваних). Інтроспекція перебуває на середньому (44%) і низькому (12%) рівнях. Також виявлено 12% досліджуваних з низьким рівнем квазірефлексії.

Рис. 1. Результати дослідження за опитувальником рефлексивності А. Карпова

Серед студентів третього курсу найбільше досліджуваних, які мають високий рівень системної рефлексії (74% досліджуваних). Так само 74% досліджуваних мають середній рівень інтроспекції. Квазірефлексія майже однаково виражена на середньому та високому рівнях – у 53% і 47% досліджуваних відповідно. Не виявлено жодного студента з низькими показниками за будь-яким типом рефлексії.

У 88% студентів четвертого курсу переважають високий рівень системної рефлексії та середні рівні інтроспекції та квазірефлексії: 75% і 94% відповідно. Не виявлено жодного студента з низькими показниками за будь-яким типом рефлексії.

Серед студентів п'ятого курсу, як і серед студентів четвертого курсу, найбільше досліджуваних з високим рівнем системної рефлексії (88%) та середніми рівнями інтроспекції та квазірефлексії – по 66% досліджуваних. Серед студентів п'ятого курсу виявлено 12% досліджуваних з низькими показниками квазірефлексії.

Досить високі показники системної рефлексії свідчать про те, що студенти можуть поставити себе на місце іншої людини, у них добре розвинені самодистанціювання та погляд на себе з боку.

Високі показники квазірефлексії можуть свідчити про те, що студенти переключаються у сторонні роздуми, вони розмірковують про те, що вже було чи ще буде.

Високі показники за інтроспекцією свідчать про те, що студенти здатні зосереджуватись на власному стані і власних переживаннях.

Узагальнені результати за типами рефлексії за опитувальником «Диференціальний тип рефлексії» представлено на рисунку 2.

Як видно з рисунка 2, у досліджуваних найбільше виражена системна рефлексія і найменше – інтроспекція. Якщо розглядати

інтроспекцію як здатність до зосередження на власних відчуттях [6], то у наших досліджуваних вона є такою, що потребує подальшого розвитку, оскільки є необхідною для їх подальшої професійної діяльності.

«Тест двадцяти тверджень на самоствалення» (М. Кун, Т. Мак-Партланд) (Twenty statements self attitude Test – M. Kuhn, T. Mc. Partland) [2, с. 423–425; 3, с. 285–286] також був використаний з метою дослідження рівня рефлексії студентів.

Студенти мали дати відповідь на запитання «Хто Я?», рівень рефлексії особистості оцінювався за кількістю відповідей, які були надані досліджуваним за відведений проміжок часу. Чим більше відповідей дано, тим вищий рівень рефлексії [2, с. 423–425; 3, с. 285–286].

Отримані результати за тестом подано на рисунку 3.

Як видно на рисунку 3, у студентів всіх курсів, крім третього, переважає високий рівень рефлексії. Однак найбільша кількість досліджуваних з високими показниками рефлексії знаходиться серед студентів першого і другого курсів: 88% і 89%. Серед студентів першого курсу не виявлено жодного досліджуваного з середнім рівнем рефлексії, однак є 12% – з низьким. На другому курсі навпаки, немає жодного студента з низьким рівнем рефлексії, проте є 11% з середнім. Серед студентів третього курсу найбільша кількість досліджуваних з середнім і низьким рівнями рефлексії: 59% і 32% відповідно. Студенти четвертого та п'ятого курсів показали однакові результати: 12% досліджуваних з низьким рівнем рефлексії, 38% – з середнім і 50% – з високим.

Результати цієї методики свідчать про те, що найкраще розвинений рівень рефлексії у студентів першого та другого

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних студентів за типом рефлексії, %

Курс	I			II			III			IV			V		
	Системна рефлексія	Інтроспекція	Квазірефлексія	Системна рефлексія	Інтроспекція	Квазірефлексія	Системна рефлексія	Інтроспекція	Квазірефлексія	Системна рефлексія	Інтроспекція	Квазірефлексія	Системна рефлексія	Інтроспекція	Квазірефлексія
BP	100	12	62	88	44	66	74	26	53	88	25	6	88	34	22
CP	0	76	38	12	44	22	26	74	47	12	75	94	12	66	66
HP	0	12	0	0	12	12	0	0	0	0	0	0	0	0	12

Примітка: BP – високий рівень рефлексії; CP – середній рівень рефлексії; HP – низький рівень рефлексії.

курсу. Вони можуть надати потрібну кількість відповідей за відведений проміжок часу. Але у студентів старших курсів виникали проблеми.

Таким чином, можна говорити про те, що в цілому студенти досить добре розуміють свої ролі, статуси і характеристики, однак інколи у них виникають труднощі при відповіді на запитання «Хто Я?».

«Методика дослідження самоставлення» (С. Пантилеев) [7; 8] включає 9 шкал, однак ми здійснювали інтерпретацію лише 2 шкал, які визначають рівень рефлексії. Це шкала «Відкритість, або «внутрішня чесність»» (1) та шкала «Внутрішня конфліктність» (8).

Шкала «Відкритість, або «внутрішня чесність»» включає 11 пунктів з такими аспектами образу «Я», як самоставлення, поведінка, яка, будучи значущою для особистості (з точки зору моральних норм), насилу допускається до свідомості. Низькі значення за цією шкалою говорять про глибоке усвідомлення Я, підвищену рефлексивність та критичність, здатність не приховувати від себе та інших навіть неприємну інформацію, незважаючи на її значущість. Високі значення за цією шкалою говорять про закритість, нездатність або небажання усвідомлювати і видавати значущу інформацію про себе.

Шкала «Внутрішня конфліктність». Високі значення за цією шкалою свідчать про наявність внутрішніх конфліктів, сумнівів, незгоду з собою, тривожно-депресивних станів, супроводжуваних переживанням почуття провини. Постійні незадоволеність і суперечки з собою протікають на тлі неадекватно заниженої самооцінки, що призводить до сумнівів у своїй здатності щось зробити або змінити. Надмірні самокопання і рефлексія протікають на загальному негативному емоційному тлі по відношенню до себе. Причому конфліктна аутокомунікація не тільки не приносить полегшення,

але, навпаки, лише посилює негативні емоції. Помірне підвищення за шкалою говорить про підвищену рефлексію, глибоке проникнення в себе, усвідомлення своїх труднощів, адекватний образ Я та відсутність витіснення. Вкрай низькі значення шкали свідчать про заперечення проблем, закритість, поверхнєве самовдоволення.

Отримані результати свідчать про те, що лише у студентів другого, третього та четвертого курсів спостерігається високий рівень рефлексії.

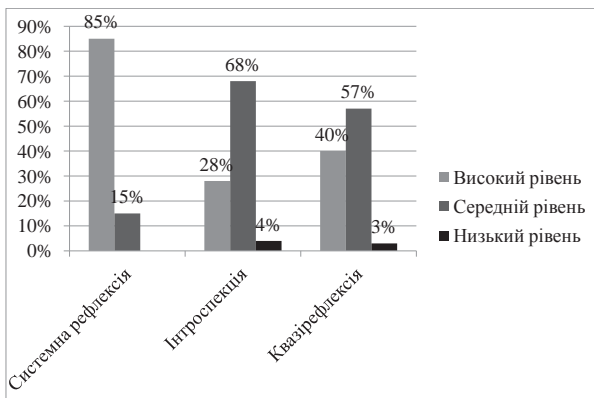
Результати за «Методикою дослідження самоставлення» (С. Пантилеев) наведено на рисунку 4.

Як видно з рисунка 4, лише у 6% студентів спостерігається низький рівень за шкалою «Відкритість». Саме такі показники говорять про те, що тільки у цих студентів високий рівень рефлексії. Вони можуть усвідомлювати власне «Я», у них добре розвинене саморозуміння. Такі студенти не приховують інформацію (навіть негативну) від себе та від оточуючих. 72% мають нормальні показники і 22% – вище норми.

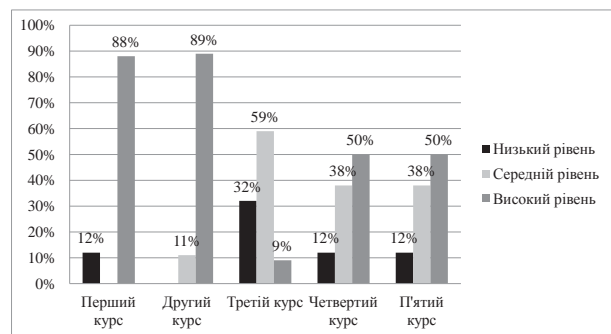
За шкалою «Внутрішня конфліктність» лише 3% досліджуваних мають помірно підвищені результати, які свідчать про високий рівень рефлексії, розуміння себе та можливість глибокого проникнення в себе. 88% мають нормальні показники і 9% – нижче норми.

Таким чином, за «Методикою дослідження самоставлення» (С. Пантилеева) наші досліджувані мають низький рівень рефлексії.

Отже, можна зробити висновок про те, що у більшості студентів низький та середній рівні рефлексії. Найбільш високий рівень рефлексії визначено у студентів другого та четвертого курсів. У більшості досліджуваних відсутнє глибоке усвідомлення «Я» та проникнення в себе. Такі студенти недооцінюють свої можливості, їм важко усвідомлювати свої труднощі та адекватно сприймати власний образ.

Рис. 2. Результати дослідження за опитувальником «Диференціальний тип рефлексії»

Рис. 3. Результати дослідження рівня рефлексії за методикою «Тест двадцяти тверджень на самоставлення» (М. Кун, Т. Мак-Партланд)

Отримані результати свідчать про те, що рівень рефлексії досліджуваних потребує цілеспрямованого розвитку, оскільки рефлексія є важливою професійною якістю майбутнього фахівця соціономічної сфери, адже допомагає успішно здійснювати професійну діяльність.

У цілому результати наведеного у цій публікації дослідження співпадають з результатами, отриманими нами раніше [9].

Висновки з проведеного дослідження. В результаті проведеного емпіричного дослідження було визначено, що досліджувані студенти – майбутні фахівці соціономічної сфери мають переважно низький і середній рівні рефлексії. Вони схильні переключатися на сторонні роздуми, які не мають стосунку до актуальної життєвої ситуації, розмірковувати про те, що вже було чи що може бути. Студенти схильні до закритості, часто не бажають усвідомлювати і видавати значущу інформацію про себе аж до її витіснення. Здатність зосереджуватись на актуальному власному стані, власних переживаннях, глибоке проникнення в себе, усвідомлення своїх труднощів, адекватний образ «Я» потребують розвитку і корекції. Однак у студентів досить добре розвинена здатність поставити себе на місце іншої людини, у них добре розвинені самодистанціювання та погляд на себе з боку.

Найкращі показники спостерігаються у студентів другого та четвертого курсів. Одні з найгірших – у студентів п'ятого кур-

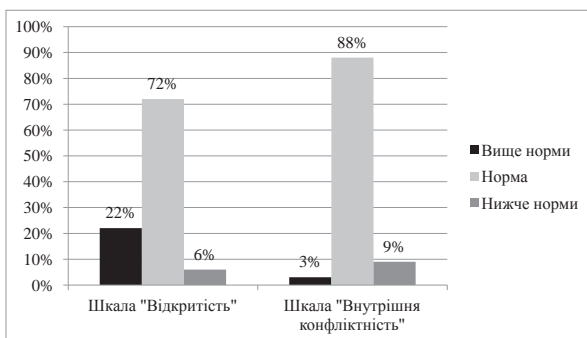
су. Низькі результати у студентів п'ятого курсу можуть бути пов'язані зі стресом, у якому перебували студенти під час сесії, а також з кризою випускника.

Таким чином, отримані результати свідчать про те, що у студентів лише частково сформована рефлексія, і вона потребує цілеспрямованого розвитку.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаються у виявленні та дослідженні рефлексивних механізмів майбутніх і чинних фахівців соціономічної сфери; вивченні впливу гендерних відмінностей на рефлексію фахівців соціономічної сфери; порівнянні особливостей рефлексії у майбутніх і чинних фахівців; розробці рекомендацій і спеціальних заходів щодо розвитку і корекції рефлексії у цієї групи фахівців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богоявленская Д. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. Богоявленская. – Ростов-на-Дону : Изд-во РГУ, 1982. – 173 с.
2. Общая психодиагностика / [А. Бодалев, В. Столин, В. Аванесов]. – СПб. : Речь, 2000. – 620 с.
3. Динамика рефлексивных актов в продуктивной мыслительной деятельности / [А. Большунов, В. Молчанов, Н. Трофимов] // Вопросы психологии. – 1984. – № 5. – С. 117–124.
4. Карпов А. Психология рефлексии / А. Карпов, И. Скитяева. – Ярославль : Аверс Пресс, 2002. – 303 с.
5. Земба А. Криза завершення навчання (криза випускника) / А. Земба // Особистісні кризи студентського віку : зб. наук. ст. – Луцьк : Вежа, 2001. – С. 60–71.
6. Леонтьев Д. Рефлексия хорошая и дурная: от объяснительной модели к дифференциальной диагностике / Д. Леонтьев, Е. Осин // Психология. Журнал высшей школы экономики. – 2014. – Т. 11. – № 4. – С. 110–135.
7. Пантеев С. Методика исследования самоотношения / С. Пантеев. – М. : Смысл, 1993. – 32 с.
8. Пантеев С. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С. Пантеев. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 110 с.
9. Подкоритова Л. Дослідження особливостей самопізнання майбутніх фахівців соціономічної сфери / Л. Подкоритова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – 2015. – № 2. – С. 80–85.

Рис. 4. Результати дослідження за «Методикою дослідження самоствавлення»